

АНТРОПОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА НАСЕЛЕННЯ НИЖНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ (за матеріалами могильника Мамай Сурка)

У статті проаналізовано антропологічний матеріал з найбільшого у Східній Європі ґрунтового могильника Мамай Сурка (кін. XIII — поч. XV ст.). Формування антропологічного складу середньовічного населення Нижнього Подніпров'я відбувалось за рахунок іранського, тюркського та слов'янського компонентів. Відзначено, що осіле населення Нижнього Подніпров'я доби середньовіччя брало участь у формуванні морфологічного типу українців.

Питання про походження та склад населення Півдня України доби середньовіччя дотепер залишається найактуальнішим з огляду на етногенез українського народу. Середньовічні пам'ятки означеної території вивчені непогано, однак серед істориків, антропологів та археологів немає єдиної думки щодо населення, яке їх залишило. З цього приводу існує декілька гіпотез. А.Т. Сміленко вважає, що пам'ятки осілого населення є слов'янськими і засновані переселенцями із Середнього Подніпров'я¹. С.О. Плетньова дотримується думки, що степові пам'ятки Подніпров'я належали до змішаного бродницько-половецького населення, до складу якого увійшли різні етнічні групи: печеніги, тюрки, слов'яни, болгари, алани, а також сармати². А.О. Козловський зазначає, що осіле населення Степу складалося з нащадків слов'ян, алан і болгар та осілих кочівників-половців³. О.Б. Бубенок пов'язує ґрунтові могильники Нижнього Подніпров'я (Кам'янка, Каїри, Благовіщенка та Мамай Сурка) з аланами, відомими за давньоруськими літописами під ім'ям яси, а згодом — бродники⁴. Населення, що залишило могильник Каїри, він ототожнює з кавказькими аланами — вихідцями з Північного Кавказу⁵. Багатьма дослідниками відзначені етнічні та культурні зв'язки між осілим і кочовим населенням Степу, однак, з точки зору палеоантропологічних матеріалів, вплив кочових племен на формування осілого населення і досі не визначений. Питання етногенезу українського народу продовжує бути пріоритетним, і вирішення цієї проблеми неможливе без залучення антропологічного матеріалу. В.П. Алексєєв звернув увагу на значний вплив населення Півдня України у формуванні антропологічного типу українців. Він проаналізував матеріали з ґрунтових могильників Кам'янка та Каїри і дійшов висновку, що середньовічне осіле населення, незважаючи на присутність у морфологічному типі монголоїдної домішки, брало участь в етногенезі українців⁶. Попередні вивчення краніологічної серії з могильника Мамай Сурка підтверджують та доповнюють цю тезу. За результатами порівняльного аналізу простежується значна подібність між середньовічним населенням Півдня України і краніологічними серіями українців, особливо південних та східних районів (XVII — пер. пол. XIX ст.)⁷. З огляду на це, палеоантропологічні матеріали з території Південного Подніпров'я доби середньовіччя дозволяють вирішити питання, пов'язані з походженням та складом осілого населення, зв'язками з кочовим світом, простежити міграції населення у цей час, а також, деякою мірою, дослідити вплив населення Півдня України на етногенез українців.

Осіле населення Нижнього Подніпров'я представлене краніологічними серіями з 4 ґрунтових могильників: Кам'янка⁸, Каїри⁹, Благовіщенка¹⁰ та Мамай Сурка¹¹. Палеоантропологи відзначають, що населення мало змішаний склад: чоловічі серії значно відрізняються від жіночих, попри загальну європеїдність черепів, відзначена присутність монголоїдної домішки, особливо у жіночих серіях. Загалом, чоловічі серії характеризуються мезокранією, середньовисоким та середньошироким обличчям, добре профільованим, хоча зустрічаються черепи з невеликою сплюсненістю обличчя. Жіночі серії, в основному, характеризують-

ся брахікранією, ширшим обличчям, помірним виступанням носових кісток та деякою тенденцією до сплюсненості обличчя на горизонтальному рівні; монголоїдна домішка тут присутня значно сильніше, ніж у чоловічих серіях. Антропологічні матеріали з могильника Кам'янка вивчені Т.С. Кондукторовою¹² і характеризуються брахікранією, середньошироким обличчям, помірним виступанням носових кісток та деякою сплюсненістю обличчя, відзначена наявність у серії монголоїдної домішки. Г.П. Зіневич дослідила краніологічну серію з могильника Каїри та дійшла висновку про відсутність морфологічного зв'язку зі слов'янськими матеріалами, відзначила схожість із серією з Кам'янки, особливо жіночою, і сарматами Нижнього Подніпров'я¹³. Краніологічна серія (чоловіки) з могильника Благовіщенка має значну подібність зі слов'янським населенням (могильники Миколаївка, Хутір Половецький, Монастир'юк, Григорівка, Зелений Гай) та з аланськими серіями Салтів і Черкесія (Північний Кавказ), жінки — з болгарськими серіями Зливки, Кайбели, аланською Змійська, серіями Кам'янка та Мамай Сурка, половцями та кочівниками України¹⁴. Палеоантропологічні матеріали з могильника Мамай Сурка свідчать про значну подібність осілого населення Нижнього Подніпров'я (Кам'янка, Каїри, Благовіщенка). Простежується морфологічна близькість чоловіків з аланськими серіями Салтів, Дмитрівське, Змійська, Гамівське, Дубаюрт, слов'янською серією тиверців Бранешти, а жінок — із серіями Кам'янка, Зливки, Кайбели і Чигирин¹⁵. Таким чином, вплив тюркського, іранського та слов'янського компонентів на формування морфологічного типу середньовічного населення Півдня України і, в подальшому, на антропологічний склад українців є доволі значним. Результати палеоантропологічних досліджень свідчать, що антропологічний тип населення Півдня України за доби середньовіччя є складним, у краніологічних серіях з ґрунтових могильників домінують різні морфологічні варіанти. Придатнішою для вирішення питання походження та складу населення Південного Подніпров'я за доби середньовіччя видається антропологічна колекція з найбільшого у Східній Європі ґрунтового могильника Мамай Сурка. Могильник знаходиться на березі Каховського водосховища, за 0,6 км від лівого устя р. Мамай Сурка (місцева назва — Мама-сарка) та за 1 км від с. Велика Знам'янка Кам'янсько-Дніпровського району Запорізької області. Руйнація могильника, за даними О.В. Бодянського, почалася ще в 1956 році¹⁶. Масштабні розкопки могильника розпочались у 1990 році співробітниками археологічної лабораторії Запорізького держуніверситету. На теперішній час досліджено значну площу могильника, відкрито 1145 поховань. Поховання розташовані правильними рядами, відстань між ними складає 0,2—0,8 м. Поховані лежали випростаними на спині, зорієнтовані на захід, південний захід з відхиленням. Більше половини поховань (66 %) мають інвентар: прикраси, предмети господарсько-побутового призначення та культові речі. Могильник Мамай Сурка датується кін. XIII — поч. XV ст.¹⁷

Антропологічна серія з могильника Мамай Сурка доволі репрезентативна, однак погана збереженість та значна посмертна деформація черепів стають на заваді при вивченні палеоантропологічного матеріалу з цього могильника. За краніологічною програмою досліджено 65 чоловічих (табл. 1) та 75 жіночих черепів (табл. 2). Чоловіча серія з точки зору форми черепної коробки характеризується як мезокранна на межі з брахікранною, черепний показник у середньому дорівнює 79,9 і складається з 10 (16,7 %) доліхокранних, 20 (33,7 %) мезокранних та 29 (49,6 %) брахікранних черепів. Мозковий відділ черепа має середні показники поздовжнього та поперечного діаметрів, однак цим ознакам притаманна значна варіативна розбіжність, про що свідчить також значно підвищене квадратичне відхилення. Висотний діаметр (basion) — середній, за висотно-поздовжнім показником черепи є гіпсікранними. Лицевий відділ чоловічих черепів характеризується середніми широтними та висотними розмірами, має мезенну форму за верхнім лицевим показником. Вертикальний профіль лицевого відділу є ортогнатним, горизонтальне профілювання верхнього та середнього відділу обличчя, в цілому, свідчить про європеїдну будову обличчя (назомалярний кут — 138,6, зигомаксиллярний — 127,3), однак на черепах відзначено слабке профілювання верхнього (45,7 %) та середнього (37,1 %) відділів обличчя (37,1 %). Глибина іклової ямки середня — 5,0 мм. Будова носа у чоловіків характеризується середньою шириною

та висотою і має мезоринну форму (носовий показчик — 47,9), орбіти середньоширокі та невисокі, за показчиком — мезоконхні (77,6). Дакріальний та симотичний показчики (63,2 та 51,2 відповідно) свідчать про високе і добре профільоване перенісся, кут виступання носових кісток значний — 30,0.

Жіночі черепи характеризуються середнім поздовжнім (171,2 мм) та великим поперечним (140,3 мм) діаметрами. Величина черепного показчика коливається від 71,0 до 92,6 мм, тобто в серії представлені всі три форми мозкової коробки: 5 (7 %) — доліхокранних, 18 (27 %) — мезокранних та 46 (66 %) — брахікранних черепів. У середньому, жіноча серія характеризується брахікранією (черепний показчик — 82,0 мм). Висотний діаметр (basion) є середнім, обличчя середньовисоке та середньошироке, ортогнатне. У верхній частині обличчя, загалом, профільоване помірно, однак у 40 випадках з 73 назомалярний кут вище 140,0, зигомаксиллярний кут більше 130,0 на 18 черепах з 72. У середньому, величина назомалярного кута дорівнює 141,5 і свідчить про послаблене профілювання обличчя на верхньому рівні — зигомаксиллярний кут дорівнює 127,7, тобто знаходиться в межах європеїдних величин. Кути горизонтального профілювання свідчать про тенденцію до сплюснення обличчя у верхній та середній його частинах. Глибина іклової ямки середня — 4,8 мм. Ніс середньоширокий і середньовисокий, за показчиком мезоринний, орбіти низькі, мають середню шири-

Таблиця 1. Середні розміри чоловічих черепів з могильника Мамай Сурка

Ознаки, за Мартіном та ін.	N	min	max	M	S
1. Поздовжній діаметр	63	162,0	199,0	179,8	8,13
8. Поперечний діаметр	59	130,0	154,0	143,3	5,36
17. Висотний діаметр (basion-bregma)	56	124,0	150,0	136,1	6,26
20. Висотний діаметр (porion-bregma)	59	108,5	128,3	116,2	4,08
5. Довжина основи черепа	56	93,0	115,0	105,4	4,49
9. Найменша ширина лоба	65	92,0	110,0	98,9	4,02
12. Ширина потилиці	59	103,0	141,0	112,7	5,81
45. Виличний діаметр	58	126,0	147,0	135,3	5,28
40. Довжина основи обличчя	55	89,0	113,0	101,2	4,81
48. Верхня висота обличчя	64	58,0	78,0	69,1	4,75
55. Висота носа	64	42,0	62,0	52,2	3,58
54. Ширина носа	65	22,0	28,0	24,9	1,57
51. Ширина орбіти (maxillofrontale)	64	39,0	46,0	42,1	1,54
52. Висота орбіти	64	28,0	43,0	32,8	2,45
77. Назомалярний кут	63	124,5	147,0	138,6	4,65
Zm. Зигомаксиллярний кут	62	113,0	147,0	127,3	6,75
SC. Симотична ширина	63	5,0	13,0	9,2	1,84
SS. Симотична висота	62	1,0	7,0	4,7	1,38
DC. Дакріальна ширина	59	18,0	28,0	22,2	2,50
DS. Дакріальна висота	59	9,0	18,0	13,9	2,12
32. Кут профілю лоба (nasion)	55	74,0	95,0	84,7	4,92
72. Кут профілю обличчя загальний	53	79,0	95,0	87,2	3,65
75(1). Кут виступання носових кісток	41	14,0	41,0	30	6,37
8:1. Черепний показчик	59	66,3	90,1	79,9	5,11
48:45. Верхній показчик обличчя	56	43,9	78,8	52,1	5,88
48:17. Вертикальний краніофасціальний показчик	55	40,8	90,3	52,1	6,74
52:51. Орбітний показчик (maxillofrontale)	64	66,6	90,2	77,6	4,67
54:55. Носовий показчик	64	38,3	61,9	47,9	4,68
SS:SC. Симотичний показчик	62	12,5	85,7	51,2	13,07
DS:DC. Дакріальний показчик	59	36,0	94,7	63,2	12,73

ну, за показчиком мезоконхні. Жіноча серія характеризується значним виступанням перенісся та носових кісток.

Величини квадратичного відхилення більшості ознак у чоловічій та жіночій серіях з могильника Мамай Сурка значно перевищують стандартні¹⁸, що доводить неоднорідність краніологічної серії та наявність серед населення різних морфологічних типів. Значною мінливістю відзначаються поздовжній, поперечний та висотний діаметри, верхня висота обличчя, висота носа, кути вертикального та горизонтального профілювання обличчя, симотична та дакріальна висота тощо.

До аналізу краніологічної серії з могильника Мамай Сурка залучені дані щодо внутрішньогрупових коефіцієнтів кореляції. Коефіцієнти кореляції у чоловічій та жіночій серіях підраховані для 16 найбільш таксономічно значущих ознак, що диференціюють європеодні та монголоїдні комплекси. Характер внутрішньогрупової кореляції свідчить про порушення нормальних функціональних зв'язків між краніологічними ознаками, про що говорить поява зворотних знаків, завищення чи заниження абсолютної величини коефіцієнтів, що показує неоднорідний склад популяції.

Внутрішньогруповий аналіз чоловічої та жіночої краніологічних серій з могильника Мамай Сурка вказує на змішаний склад населення та наявність різних морфологічних типів серед нього. Для визначення морфологічних компонентів, на основі яких сформувалось населення Південного Подніпров'я за доби середньовіччя, за-

Таблиця 2. Середні розміри жіночих черепів з могильника Мамай Сурка

Ознаки, за Мартіном та ін.	N	min	max	M	S
1. Поздовжній діаметр	71	160,0	183,01	171,2	5,73
8. Поперечний діаметр	69	128,0	153,0	140,4	6,18
17. Висотний діаметр (basion-bregma)	65	118,0	142,0	129,6	5,05
20. Висотний діаметр (porion-bregma)	68	101,3	121,2	111,9	4,12
5. Довжина основи черепа	65	86,0	110,0	98,2	4,38
9. Найменша ширина лоба	74	86,0	105,0	95,1	3,86
12. Ширина потилиці	65	98,0	120,0	109,1	5,07
45. Виличний діаметр	72	120,0	139,0	127,8	4,34
40. Довжина основи обличчя	64	82,0	104,0	93,9	4,77
48. Верхня висота обличчя	74	56,0	73,0	66,4	3,51
55. Висота носа	75	45,0	58,0	50,3	2,76
54. Ширина носа	75	21,0	28,0	24,1	1,59
51. Ширина орбіти (maxillofrontale)	75	38,0	45,0	40,7	1,54
52. Висота орбіти	75	29	38,0	32,9	1,86
77. Назомаллярний кут	73	128,0	156,6	141,5	5,17
Zm. Зигомасиллярний кут	72	114	146,0	127,7	5,04
SC. Симотична ширина	74	3,0	14,0	8,6	2,13
SS. Симотична висота	75	1,0	7,0	3,9	1,27
DC. Дакріальна ширина	72	14,0	28,0	21,5	2,35
DS. Дакріальна висота	72	8,0	25,0	12,5	2,46
32. Кут профілю лоба (nasion)	63	75,0	97,0	86,0	5,08
72. Кут профілю обличчя загальний	64	76,0	94,0	87,0	3,60
75(1). Кут виступання носових кісток	55	16,0	42,0	27,3	6,04
8:1. Черепний показчик	69	71,0	92,6	82,0	4,72
48:45. Верхній показчик обличчя	71	44,3	58,3	51,9	2,77
48:17. Вертикальний краніофасіальний показчик	65	43,0	60,1	51,3	3,46
52:51. Орбітний показчик (maxillofrontale)	75	47,9	90,2	80,2	5,94
54:55. Носовий показчик	75	41,0	56,5	48,1	3,65
SS:SC. Симотичний показчик	75	10,0	75,0	44,6	12,01
DS:DC. Дакріальний показчик	72	36,3	80,9	57,1	8,92

Таблиця 3. Чоловіча серія

Ознаки, за Маргіном та ін.	Перший морфотип		Другий морфотип		Третій морфотип	
	N	M	N	M	N	M
8 : 1	19	79,4	7	82,1	10	79,8
17	19	136,5	7	130,6	10	138,1
9	19	97,9	7	98,3	10	102,7
45	19	126,0	7	138,0	10	138,6
48	19	70,7	7	67,6	10	67,8
52 : 51	19	78,5	7	73,1	10	77,1
54 : 55	19	46,1	7	46,1	10	52,6
32	19	85,1	7	82,3	10	85,7
72	19	86,4	7	89,0	10	87,1
75(1)	19	31,4	7	32,1	10	24,5
77	19	136,3	7	141,0	10	140,1
Zm	19	122,4	7	134,6	10	132,6
DS : DC	19	68,2	7	58,5	10	46,5
SS : SC	19	52,4	7	50,5	10	41,0

лучено декілька статистичних методів: факторний (МГФ — метод головних факторів) та кластерний аналіз (програма Systat 5.0). За результатами багатовимірного статистичного аналізу, чоловіча серія має 3 морфологічних типи (табл. 3). Перший морфологічний тип за середніми даними характеризується мезокраними черепами, висота склепіння черепа знаходиться на межі середніх і великих величин, обличчя має середні величини ширини та висоти, горизонтальне профілювання обличчя значне, сильно виступає ніс і перенісся. За результатами кластерного аналізу, цей морфотип виявляє значну подібність до аланських серій Дмитрівське, Маяцьке, Ютанівка, Нижні Луб'янки, Черкесія (ранній етап), Змійська, Гамівське, Дубаюрт, а також зближується із серією тиверців з Бранешт, болгарською серією з могильника Лимбар, населенням Нижнього Подніпров'я (могильники Каїри та Кам'янка), середньовічною серією з Криму — Гончарне. Другий морфотип характеризується брахікранією, невеликою висотою склепіння черепа, широким і невисоким обличчям, горизонтальний профіль характеризує обличчя як дещо сплюснене, однак ніс і перенісся виступають добре. При порівнянні з іншими антропологічними матеріалами подібність виявляють краніологічні серії з широким, слабо профільованим обличчям — Зливки, Великі Тархани, Кайбели (ранній етап), Мангуп, Єскі-Кермен, Печеніги, Кочівники України, Половці Калмикії. Тобто другий морфологічний тип сформувався під впливом населення салтово-маяцької культури та кочового населення Степу. Третій морфотип характеризується мезокранією на межі з брахікранією, високим склепінням черепа та низьким обличчям. За кутами горизонтального профілю, обличчя є помірно сплюсненим, кут виступання носа й перенісся незначний. За результатами кластерного аналізу, третій морфотип зближується із серіями Ізмері, Заречне, Кургани Нижнього Поволжя (кочівники), Половці України. З характеру морфологічних зв'язків випливає, що кожен із 3 краніологічних типів, виділених у могильнику Мамай Сурка, існує не в «чистому», а в змішаному вигляді.

За результатами статистичних аналізів, жіноча краніологічна серія має 2 морфологічні типи (табл. 4). Перший морфотип характеризується брахікранією, висота черепа середня, обличчя широке і середньовисоке, дещо сплюснене на верхньому рівні, виступання носу та перенісся середнє. За результатами кластерного аналізу, цей краніологічний тип проявляє близькість до серій, що мають широке, дещо сплюснене обличчя та помірне або слабе виступання носа і перенісся — Зливки, Кайбели (пізній етап), Кам'янка, Благовіщенка, Кочівники (збірні) та Половці (збірні) України, Чигирин. Таким чином, простежуються два морфологічні компоненти: болгарський і кочовий, на підставі яких сформувався перший морфотип. Другий морфологічний тип характеризується помірною брахікранією (у серії присутні черепи від різко доліхокраних до брахікраних),

висота черепного склепіння знаходиться на межі середніх та великих величин. Висота і ширина обличчя характеризуються середніми величинами. Кути горизонтального профілю свідчать, що обличчя добре профільоване, виступання носа та перенісся значне. Цей морфотип має схожість із серіями Ютанівка, Дмитрівське, Маяцьке, Салтів, Черкесія (пізній етап), Волоконівка, Бранешти, Лимбар, Каїри. Даний морфотип сформувався, головним чином, на основі аланського компонента, а також відчутний вплив болгарського.

При зіставленні населення, що залишило могильник Мамай Сурка, та населення ранніх, синхронних та пізніших періодів застосовано декілька статистичних методів: одна з моделей факторного аналізу — метод головних компонентів¹⁹, кластерний аналіз²⁰, метод зіставлення груп за формулою Пенроза²¹. До порівняльного аналізу залучено 14 краніологічних ознак, які диференціюють європеїдів та монголоїдів: черепний покажчик, висотний діаметр, ширина лоба, ширина і висота обличчя, орбітний та носовий покажчики, кут лоба, загальний кут обличчя, кут виступання носа, назомаллярний і зигомаксиллярний кут, дакріальний та симотичний покажчики. Міжгруповий аналіз здійснено на підставі пакету програм Systat 5.0 за допомогою та за підтримки співробітника ІА НАН України О.М. Петрашенка.

До порівняльного аналізу залучені такі краніологічні серії: Кам'янка XII—XIV ст.²², Каїри XIII—XIV ст.²³, Благовіщенка XII—XIV ст.²⁴, Мамай Сурка кін. XIII — поч. XV ст.²⁵, Зливки VIII—IX ст.²⁶, Лимбар XII—XIV ст.²⁷, Великі Тархани VIII—IX ст.²⁸, Кайбели VIII—IX ст., Кайбели X—XII ст.²⁹, Ізмери XI—XIII ст.³⁰, Маяцьке (могильник) VIII—IX ст.³¹, Ютанівка VIII—IX ст.³², Нижні Луб'янки VIII—IX ст.³³, Дмитрівське VIII—IX ст.³⁴, Салтів VIII—IX ст.³⁵, Черкесія (збірна серія) III—V ст.³⁶, Черкесія (збірна серія) VIII—XII ст.³⁷, Гамівське V—VII ст.³⁸, Дуба-Юрт IX—X ст.³⁹, Змійська X—XII ст.⁴⁰, Поляни переяславські, чернігівські та київські (збірні серії) IX—XIII ст.⁴¹, Сіверяни X—XIII ст.⁴², Бранешти X—XI ст.⁴³, Зелений Гай IX—XII ст.⁴⁴, Монастирськ IX—XIII ст.⁴⁵, Григорівка X—XIII ст.⁴⁶, Гончарне VIII—IX ст.⁴⁷, Заречне X—XII ст.⁴⁸, Мангуп VI—XV ст.⁴⁹, Єскі-Кермен XII—XIII ст.⁵⁰, Печеніги XI ст. (збірна серія), Половці XIII ст. (збірна серія), Кочівники XII ст. (збірна серія)⁵¹, Половці Калмикії кін. XI — поч. XIII ст.⁵², Кургани Нижнього Поволжя X—XII ст. (кочівники)⁵³, Чигирин XVI—XVII ст.⁵⁴, Українці східні, західні, центральні та південні XVII — пер. пол. XIX ст.⁵⁵.

Результати факторного аналізу представлені на рис. 1 (чоловіки) та рис. 2 (жінки). Отже, чоловіча серія з могильника Мамай Сурка має певну схожість із серіями Каїри, аланськими: Маяцьке, Салтів, Дмитрівське, Ютанівка, Н. Луб'янки, Змійська, Гамівське, Черкесія (пізній етап), Дубаюрт, Українцями східних, західних, центральних та південних районів і болгарською серією з могильника Лимбар. Жіноча серія з могильника Мамай Сурка проявляє подібність до краніологічних матеріалів з могильників Кам'янка, Каїри, аланських: Змійська, Черкесія (пізній етап), Українців центральних, західних та південних районів і слов'янських серій — Хутір Половецький, Бранешти.

Дослідження українців за краніологічною методикою проводились В.І. Бушковичем⁵⁶ та В.П. Алексєєвим⁵⁷. Антропологічна серія українців нараховує 137 черепів і розподілена за територіальним принципом: Українці східні, західні, центральні та південні; палеоантропологічна колекція датується XVII — пер. пол. XIX ст.⁵⁸. За підсумками дослідження В.П. Алексєєв

Таблиця 4. Жіноча серія

Ознаки, за Мартіном та ін.	Перший морфотип		Другий морфотип	
	N	M	N	M
8 : 1	18	83,9	28	81,3
17	18	126,6	28	130,4
9	18	93,7	28	95,9
45	18	128,2	28	127,0
48	18	67,6	28	65,5
52 : 51	18	81,6	28	79,4
54 : 55	18	47,4	28	47,6
32	18	86,5	28	85,5
72	18	87,6	28	87,5
75(1)	18	22,3	28	30,2
77	18	142,5	28	138,9
Zm	18	129,2	28	127,1
DS : DC	18	49,0	28	60,5
SS : SC	18	39,3	28	46,3

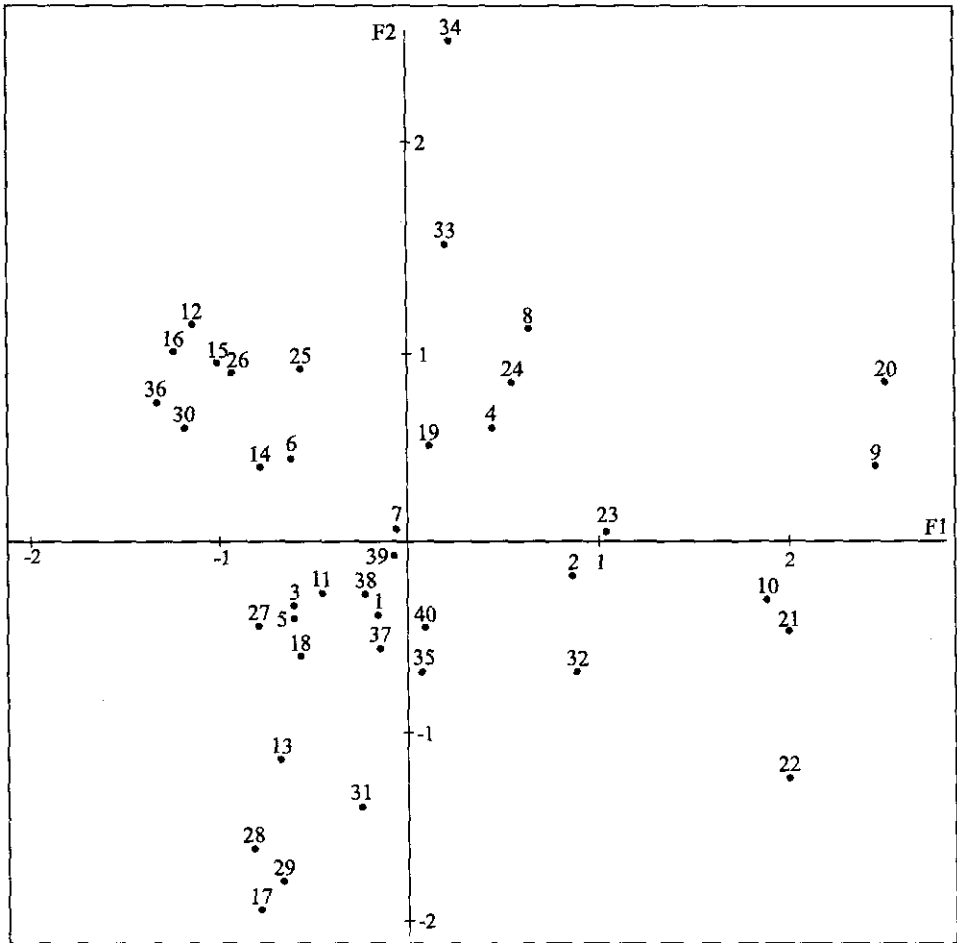
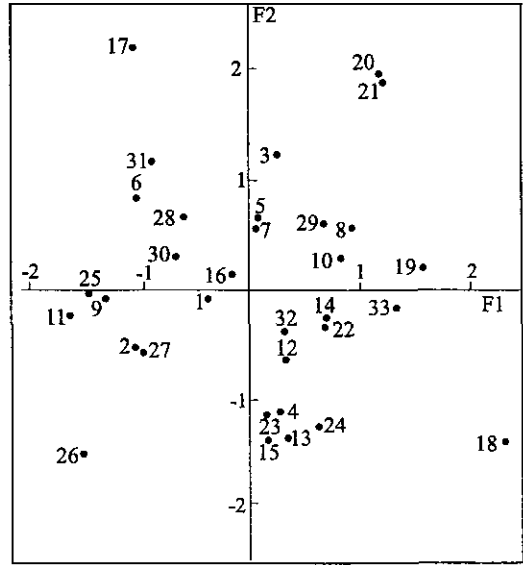

Рис. 1. Результати факторного аналізу (чоловіки): 1 — Мамай Сурка; 2 — Кам'янка; 3 — Каїри; 4 — Зливки; 5 — Салтів; 6 — Бранешти; 7 — Лимбар; 8 — Великі Тархани; 9 — Кургани Нижнього Поволжя (кочівники); 10 — Половці Калмикії; 11 — Змійська; 12 — Сіверяни; 13 — Дмитрівське; 14 — Поляни переяславські; 15 — Поляни київські; 16 — Поляни чернігівські; 17 — Дубаюрт; 18 — Гамівське; 19 — Благовіщенка; 20 — Половці України; 21 — Кочівники України; 22 — Печеніги України; 23 — Мангут; 24 — Ескі-Кермен; 25 — Григорівка; 26 — Зелений Гай; 27 — Маяцьке (могильник); 28 — Ютанівка; 29 — Нижні Луб'янки; 30 — Черкесія (ранній етап); 31 — Черкесія (пізній етап); 32 — Кайбели (ранній етап); 33 — Ізмері; 34 — Заречне; 35 — Гончарне; 36 — Монастирьок; 37 — Українці східні; 38 — Українці південні; 39 — Українці центральні; 40 — Українці західні

дійшов висновку, що українцям властива чітка вираженість комплексу європеоїдних ознак та подібність до краніологічних варіантів, характерних для населення Центральної та Східної Європи⁵⁹. Він вважає, що антропологічний тип українців склався на підґрунті антропологічного типу літописних древлян⁶⁰, а також не заперечує певної участі населення, яке залишило могильники Кам'янка, Каїри, Салтів та Зливки, у формуванні антропологічного типу українців. Українська серія в середньому характеризується брахікранією, обличчя має помірну ширину й висоту, орбіти середньоширокі та низькі, ніс має середню ширину і висоту. Скелет обличчя є ортогнатним, носові кістки значно виступають, іклова ямка глибока. Кути горизонтального профілю обличчя знаходяться в межах європеоїдних величин. За комплексом краніологічних ознак, українці належать до південних європеоїдів⁶¹. При зіставленні серій українців із палеоантропологічними матеріалами з ґрунтових могильників Кам'янка, Каїри, Благовіщенка та Мамай Сурка, які залишило осіле населення Нижнього Подніпров'я, з'ясувалося, що середньовічне населення Степу XII—XIV ст. має значну морфологічну подібність за багатьма таксономічно важливими ознаками до українців західних, східних, центральних та південних ра-

Рис. 2. Результати факторного аналізу (жінки): 1 — Бранешти; 2 — Лимбар; 3 — Зміська; 4 — Сіверяни; 5 — Мамай Сурка; 6 — Каїри; 7 — Кам'янка; 8 — Зливки; 9 — Салтів; 10 — Чигирин; 11 — Дмитрівське; 12 — Поляни переяславські; 13 — Поляни чернігівські; 14 — Поляни київські; 15 — Миколаївка; 16 — Хутір Половецький; 17 — Дубаюрт; 18 — Гамівське; 19 — Благовіщенка; 20 — Половці України; 21 — Кочівники України; 22 — Григорівка; 23 — Зелений Гай; 24 — Кам'яне; 25 — Маяцьке (могильник); 26 — Ютанівка; 27 — Волоконівка; 28 — Черкесія (пізній етап); 29 — Кайбели (пізній етап); 30 — Українці західні; 31 — Українці центральні; 32 — Українці південні; 33 — Українці східні

йонів. Найзначніший вплив відчутний у чоловічих серіях. Серед 4 краніологічних серій, що репрезентують середньовічне населення Нижнього Подніпров'я, найбільшу морфологічну подібність з українцями має населення, що залишило могильник Мамай Сурка, можливо, за рахунок того, що це доволі об'ємна колекція, яка має різні морфологічні типи. Слід підкреслити, що антропологи відзначають присутність монголоїдної домішки в осілому населенні Нижнього Подніпров'я, а, згідно із середніми даними в українській серії, тільки одна ознака — назомалярний кут, яка характеризує горизонтальне профілювання обличчя, знаходиться на межі європеїдних та монголоїдних величин і свідчить про невелике сплюснення обличчя на верхньому рівні, усі інші ознаки є цілком європеїдними. Щодо інших морфологічних ознак, то вони виявляють значну подібність між осілим населенням Степу та українцями, особливо серії східних та південних районів, і доводять значний вплив населення Півдня України доби середньовіччя на формування антропологічного типу українців. Так, за результатами статистичного аналізу за формулою Пенроза, сумарна відстань між серією Мамай Сурка та Українцями центральних районів становить 0,049, південних районів — 0,095, східних — 0,186, що свідчить про значний морфологічний зв'язок між населенням. Результати факторного аналізу, представлені на рис. 1 (чоловіча серія) та рис. 2 (жіноча серія), чітко демонструють значну подібність чоловіків у серіях Мамай Сурка, Каїри та Українцями, у жіночій серії морфологічний зв'язок дещо послаблений, однак присутній у всіх 4 серіях.

За підсумками статистичних аналізів (факторного, кластерного та сумарної відстані за Пенрозом), населення Нижнього Подніпров'я доби середньовіччя сформувалося на основі різних морфологічних компонентів: аланського (нащадки населення лісостепового варіанту салтово-маяцької культури басейну Сіверського Дінця, Подоння та Північного Кавказу), болгарського (нащадки населення лісостепового варіанту салтово-маяцької культури басейну Сіверського Дінця та Подоння), східнослов'янського (нащадки населення полян і сіверян Середнього Подніпров'я), кочового (печеніги, половці, кочівники Нижнього Подніпров'я, кочівники Нижнього Поволжя та половці Калмикії). На кожному з 4 ґрунтових могильників (Каїри, Кам'янка, Благовіщенка та Мамай Сурка) домінують різні морфологічні компоненти, визначені за допомогою методів багатовимірної статистики. У краніологічній серії з могильника Мамай Сурка серед чоловіків переважає аланський компонент, якому притаманні долихо-мезокранні черепа з відносно вузьким, добре профілюваним обличчям та значним виступанням носа та носових кісток. Болгарський компонент репрезентують брахікранні, широколиці черепа з послабленим профілюванням обличчя в горизонтальній площині. Кочовий компонент мають брахікранні черепа з великими розмірами мозкового відділу, високим черепом,

широким і високим, дещо сплосченим на верхньому та середньому рівні обличчям. Слов'янський компонент, який був виділений при попередньому дослідженні антропологічної колекції з могильника Мамай Сурка⁶², представлений у краніологічній серії невеликою кількістю черепів і майже не виділяється на тлі інших морфологічних типів, проте його присутність зафіксована як візуально, так і за допомогою факторного та кластерного аналізів. Черепи характеризуються мезокранією, обличчя середньовисоке та середньошироке, добре профільоване у горизонтальній площині. У жіночій серії відчувається вплив аланського компоненту, дещо послаблений, але досить вагомий болгарський компонент та простежується вплив кочового населення України. Інші палеоантропологічні матеріали свідчать про значний вплив нащадків алан на формування антропологічного типу населення, що залишило могильник Каїри (чоловіки і жінки), слов'янський компонент переважає в чоловічій серії Благовіщенка, болгарський компонент простежується в серіях Кам'янка (чоловіки та жінки), Каїри (жінки) та Благовіщенка (жінки), вплив кочівників відзначений у серіях Кам'янка (чоловіки і жінки) і Благовіщенка (жінки)⁶³. Щодо аланського компоненту, який домінує в антропологічній серії Каїри, слід відзначити, що О.Б. Бубенок проаналізував поховальний обряд та речі з цього могильника і дійшов висновку, що в могильнику поховане аланське населення — вихідці з Північного Кавказу⁶⁴. Таким чином, формування морфологічного типу середньовічного населення Нижнього Подніпров'я відбувалося за рахунок слов'янського, іранського та тюркського компонентів.

Порівняльний аналіз краніологічних серій, які репрезентують середньовічне населення Нижнього Подніпров'я: Кам'янка, Каїри, Благовіщенка, Мамай Сурка та Українців південних, східних, західних і центральних районів, свідчить про значний морфологічний зв'язок між цими групами. Отже, осіле населення Нижнього Подніпров'я доби середньовіччя брало участь у формуванні антропологічного складу українців. Очевидно, за доби пізнього середньовіччя, принаймні на Півдні України, попри різноетнічний склад, різкої зміни населення не простежується.

¹ *Сміленко А.Т.* Слов'яни та їх сусіди в степовому Подніпров'ї (II—XIII ст.). — К., 1975. — С. 209.

² *Плетнева С.А.* Салтово-маяцкая культура // *Степи Евразии в эпоху средневековья.* — М., 1981. — С. 62—75; *Плетнева С.А.* Печенеги, торки, половцы // *Степи Евразии в эпоху средневековья.* — М., 1981. — С. 202—239.

³ *Козловський А.О.* Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX—XIV ст. — К., 1992. — С. 181.

⁴ *Бубенок О.Б.* Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI — начало XIII вв.). — К., 1997. — С. 218; *Бубенок О.Б.* Аланы и этногенез тюркоязычных народов Северного Причерноморья (VI—XIII вв.) // *Етноси України: Історико-культурологічний часопис. Науково-популярна серія «Тюркський світ».* — К., 2000. — С. 50—75; *Бубенок О.* Поширення християнства серед аланів Північного Причорномор'я // *Східний світ за 2000.* — К., 2001. — № 1. — С. 15—36.

⁵ *Бубенок О.Б.* Относительно происхождения могильника XIII в. у с. Каиры Херсонской области // *МАИЭТ.* — Симферополь, 1997. — Вып. VI — С. 651—662.

⁶ *Алексеев В.П.* Происхождение народов Восточной Европы (Краниологическое исследование). — М., 1969. — С. 193, 194.

⁷ *Литвинова Л.В.* Палеоантропологический материал из средневекового могильника Мамай Сурка // *Запорозьке козацтво в пам'ятках історії і культури: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції.* — Секція I, II. — Запоріжжя, 1997. — С. 31—36.

⁸ *Кондукторова Т.С.* Палеоантропологические материалы из средневекового Каменского могильника // *Советская антропология.* — 1957. — № 1. — С. 55—59.

⁹ *Зіневич Г.П.* Матеріали до вивчення антропологічних особливостей черепів з Каїрського могильника XI—XIII ст. // *Матеріали з антропології України.* — К., 1960. — Вип. 1. — С. 98—101.

¹⁰ *Круц С.І., Литвинова Л.В.* Антропологічна характеристика населення Нижнього Подніпров'я доби середньовіччя (за матеріалами могильника Благовіщенка) // *Сучасні проблеми археології: Зб. наук. праць.* — К., 2002. — С. 115—117.

¹¹ *Литвинова Л.В.* Население Нижнего Поднепровья в XIII—XIV вв. (по материалам могильника Мамай Сурка) // *Степи Европы в эпоху средневековья.* — Донецк, 2000. — Т. 1. — С. 369—379.

¹² *Кондукторова Т.С.* Указ. соч. — С. 55—59.

- ¹⁵ Зіневич Г.П. Вказ. праця. — С. 98—101.
- ¹⁴ Круц С.І., Литвинова Л.В. Вказ. праця. — С. 115—117.
- ¹⁵ Литвинова Л.В. Население Нижнего Поднепровья... — С. 369—379.
- ¹⁶ Бодянский О.В. Археологічні пам'ятки Запорізької та Дніпропетровської областей, які руйнуються водами озера ім. В.І. Леніна та Каховського водосховища // НА ІА НАНУ. — Д. — № 1977/89. — Пункт 8.
- ¹⁷ Ельников М.В. Средневековый могильник Мамай Сурка в Нижнем Поднепровье // Археологічний літопис Лівобережної України. — Полтава, 2000. — Ч. 1—2. — С. 42—53.
- ¹⁸ Алексеев В.П., Дебец Г.Ф. Краниометрия. Методика антропологических исследований. — М., 1964. — С. 127.
- ¹⁹ Дерябин В.Е. Многомерная биометрия для антропологов. — М., 1983. — С. 64—116; Хартанович В.И., Чистов Ю.К. Антропологический состав средневекового населения Ижорского плато (применение двух моделей факторного анализа в краниологическом исследовании) // Проблемы антропологии древнего и современного населения Севера Евразии. — Л., 1984. — С. 74—106.
- ²⁰ Дерябин В.Е. Указ. соч. — С. 151—222.
- ²¹ Renfrew L. Distance, size and shape // *Annales of eugenics*. — 1954. — Vol. 18. — P. 4; Knussmann R. Penrose-Abstand und Diskriminanzanalyse // *Homo*. — 1967. — *Bid.* XVIII. — Heft 3; Дерябин В.Е. Указ. соч. — С. 156—159.
- ²² Кондукторова Т.С. Указ. соч. — С. 55—59.
- ²³ Зіневич Г.П. Вказ. праця. — С. 98—101.
- ²⁴ Круц С.І., Литвинова Л.В. Вказ. праця. — С. 115—117.
- ²⁵ Литвинова Л.В. Население Нижнего Поднепровья...
- ²⁶ Наджимов К.Н. О черепях Зливкинского могильника // КСИЭ АН СССР. — М., 1955. — Вып. XXIV.
- ²⁷ Великанова М.С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. — М., 1975. — С. 114—138.
- ²⁸ Акимова М.С. Материалы к антропологии ранних болгар // Генинг В.Ф., Халиков А.Х. Ранние болгары на Волге. — М., 1964. — С. 177—196.
- ²⁹ Герасимова М.М. Скелеты древних болгар из раскопок у с. Кайбелы // АС. — Т. 1. — ТИЭ. — Новая серия. — М., 1956. — Т. XXXIII. — С. 146—166.
- ³⁰ Рудь (Постникова) Н.М. К антропологии сельского населения Волжской Болгарии (по материалам раскопок 1972 г. Измерского могильника XI—XIII вв. Куйбышевского района ТАССР) // Вопросы антропологии. — М., 1978. — Вып. 58. — С. 172—173.
- ³¹ Кондукторова Т.С. Палеоантропологические материалы из Маяцкого могильника // Маяцкое городище. Труды советско-болгарской экспедиции. — М., 1984. — С. 200—237.
- ³² Кондукторова Т.С. Указ. соч. — С. 200—237.
- ³³ Там само.
- ³⁴ Кондукторова Т.С., Сегеда С.П. Краниологическая и одонтологическая характеристика людей салтово-маяцкой культуры из села Дмитровское // Вопросы антропологии. — М., 1990. — № 84. — С. 94—105.
- ³⁵ Алексеев В.П. Антропология Салтівського могильника // Матеріали з антропології України. — К., 1962. — Вып. 2. — С. 48—88.
- ³⁶ Алексеев В.П., Гохман И.И. Антропология азиатской части СССР. — М., 1984. — С. 72—106.
- ³⁷ Алексеев В.П., Гохман И.И. Указ. соч. — С. 72—106.
- ³⁸ Там само.
- ³⁹ Там само.
- ⁴⁰ Там само.
- ⁴¹ Алексеева Т.И. Этногенез восточных славян по данным антропологии. — М., 1973. — С. 53—61.
- ⁴² Алексеева Т.И. Указ. соч. — С. 53—61.
- ⁴³ Великанова М.С. Указ. соч. — С. 91—114.
- ⁴⁴ Покас П.М. До антропології середньовічного населення басейну р. Псел // Археологія. — 1987. — № 58. — С. 94—98.
- ⁴⁵ Покас П.М. Антропологическая характеристика погребений // Максимов Е.В., Петрашенко В.А. Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре. — К., 1988. — С. 135—137.
- ⁴⁶ Козак О.Д. Антропологічний склад та морфологічні риси давньоруського населення Середнього Подніпров'я (за матеріалами могильника Григорівка) // Археологія. — 2000. — № 1. — С. 67—80.
- ⁴⁷ Беневоленская Ю.Д. Антропологические материалы из средневековых могильников Юго-Западного Крыма // Якобсон А.Л. Раннесредневековые сельские поселения Юго-Западной Таврики. — МИА СССР. — М.—Л., 1970. — № 168. — С. 196—224.

⁴⁸ *Зиневич Г.П.* Антропологические материалы средневековых могильников Юго-Западного Крыма. — К., 1973. — С. 61—78.

⁴⁹ *Там же.* — С. 93—140.

⁵⁰ *Там же.* — С. 93—140.

⁵¹ *Неопубліковані матеріали С.І. Круц.* Висловлюю ширю подяку за можливість використати краниологічні серії кочовиків України у статистичному аналізі.

⁵² *Шевченко А.В.* Антропологическая характеристика населения низовьев Волги (по краниологическим материалам могильника Хан-Тюбе) // Исследования по палеоантропологии и краниологии СССР. — Л., 1980. — С. 139—168.

⁵³ *Дебец Г.Ф.* Палеоантропология СССР. — М.—Л., 1948. — ТИЭ. — Новая серия. — Т. 4. — С. 268—272; *Яблонский Л.Т.* Социально-этническая структура золотоордынского города по данным археологии и антропологии (монголы в средневековых городах Поволжья) // Герасимова М.М., Рудь Н.М., Яблонский Л.Т. Антропология античного и средневекового населения Восточной Европы. — М., 1987. — С. 142—237.

⁵⁴ *Рудич Т.А.* К вопросу об антропологическом составе населения Украины в XVI—XVII вв. // Степи Европы в эпоху средневековья. — Донецк, 2000. — С. 381—395.

⁵⁵ *Алексеев В.П.* Матеріали до антропологічної характеристики українського народу // Матеріали з антропології України. — К., 1971. — Вип. 5. — С. 30—54.

⁵⁶ *Buschkowitsch W.J.* Станія українця. Ч. I // Український медичний архів. — Харків, 1927. — № 2—3; Ч. II. — Одеса, 1928.

⁵⁷ *Алексеев В.П.* Происхождение народов... — С. 323; *Алексеев В.П.* Матеріали до хронологічної характеристики... — С. 30—54.

⁵⁸ *Алексеев В.П.* Указ. соч. — С. 182—187; *Алексеев В.П.* Вказ. праця — С. 30—54.

⁵⁹ *Алексеев В.П.* Матеріали до хронологічної характеристики... — С. 37.

⁶⁰ *Алексеев В.П.* Происхождение народов... — С. 208.

⁶¹ *Там само.* — С. 193, 194.

⁶² *Литвинова Л.В.* Население Нижнего Поднепровья... — С. 377.

⁶³ *Литвинова Л.В.* Населення Нижнього Подніпров'я доби середньовіччя за антропологічними даними // Сучасні проблеми археології: Зб. наук. праць. — К., 2002. — С. 126—128.

⁶⁴ *Бубенок О.Б.* Относительно происхождения могильника... — С. 658, 659.

Одержано 15.10.2002

Л.В. Литвинова

АНТРОПОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА НАСЕЛЕНИЯ НИЖНЕГО ПОДНЕПРОВЬЯ ЭПОХИ СРЕДНЕВЕКОВЬЯ (по материалам могильника Мамай Сурка)

В статье проанализирована краниологическая серия из наибольшего в Восточной Европе грунтового могильника Мамай Сурка (кон. XIII — нач. XV вв.). Внутригрупповой анализ свидетельствует о неоднородном составе и наличии нескольких морфологических типов, тесно связанных с населением салтово-маяцкой культуры бассейна Северского Донца, Подонья и Северного Кавказа, славянами Среднего Поднепровья и кочевниками Украины. Отмечено участие оседлого населения Нижнего Поднепровья эпохи средневековья в формировании морфологического типа украинцев.

L.V. Litvinova

ANTHROPOLOGICAL CHARACTERISTICS OF THE MEDIEVAL POPULATION OF THE LOWER DNEIPEP REGION (with reference to materials from Mamaï Surka burial ground)

A craniological series from the largest East European burial ground of Mamaï Surka (late XIII — early XV centuries) is analysed in the article. Investigation of the group revealed heterogeneous character of population and presence of several morphological types closely connected with the population of the Saltovo-Majatskaya culture from the catchments basin of the Seversky Donets River, the Don River Region and the Northern Caucasus, the Slavs of the Middle Dnieper River Region, and the nomads of Ukraine. Contribution of settled medieval population of the Middle Dnieper River Region to the formation of morphological type of the Ukrainians is pointed out.